

- Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 368 с.
18. Кислий Ф. Костомаров Микола // Українська література в портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / За ред. С. П. Денесюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
19. Павло Роберт Магочій. Історія України. – К, 2007. – 514 с.

***Верстюк В. В. Н. И. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ***

*В статье на основе анализа трудов Н. И. Костомарова и научной литературы показано вклад известного украинского историка, писателя и общественно-политического деятеля в становление и развитие украинского национального движения XIX века. Проанализировано отношение ученого к России, строй которой вызывал сопротивление украинской интеллигенции, воспитанной в духе демократизма и уважения к личности.*

*Ключевые слова:* федерация, украинский мессианизм, украинская интеллигенция, этнопсихология, общественная деятельность.

***Verstyuk V. V. M. I. KOSTOMAROV: THE MAIN ASPECTS OF CULTURE AND SOCIAL ACTIVITY***

*In the article the contribution of the outstanding Ukrainian historian, writer and public-political figure into formation and progress of the Ukrainian national movement of XIX century is cleared up on the basis of M.I. Kostomarov's works and the scientific literature. Researcher's attitude to tsarist autocratic Russia has been found out. Its order had provoked the Ukrainian intelligentsia's resistance brought up in the spirit of democratism and respect to the personality.*

*Key words:* federation, Ukrainian Messianism, Ukrainian intelligentsia, ethnopsychology, public activity.

**УДК 94 (477) «17/18: 728»**

***І.А. Удовик***

**ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)**

*У статті досліджується доля «Смілянського графства» князя Г.О. Потьомкіна. Доведено, що для російських дворян – власників наділів «Смілянського графства» було характерним управління маєтностями через управителів (абсентеїзм). За їх господарювання був характерний економічний розвиток маєтностей.*

*Ключові слова:* маєтність, Г.Потьомкін, Смілянське графство, абсентеїзм.

Проблема утвердження представників російського дворянства на теренах Правобережної України належить до малодосліджених питань історії України. Вчені лише розпочали досліджувати процес придбання маєтностей на українських землях, зокрема Смілянщини, князем Г.О. Потьомкіним-Таврійським у князя Ф.К. Любомирського у 1787 р., яка тоді входила до складу Речі Посполитої [1]. Ця оборудка, на наш погляд, здійснювалася винятково зі стратегічних мотивів і створила передумови для появи перших репрезентантів російської аристократії на українських землях.

У статті поставлено за мету дослідити процес генези *Смілянського графства* від його розподілу між спадкоємцями до кінця 1830-х рр., коли останній з них утратив можливість управляти помістями.

Варто нагадати, що «Смілянський спадок» князя Г.О. Потьомкіна, по його смерті у 1791 р., відповідно до чинних законів, був поділений «по-колінно» на три частини поміж родичами:

- Енгельгардтами (6-ть долей: *В.В. Енгельгардт, гр. К.В. Літта* (за першим шлюбом – *Скавронська*), *В.В. Голіцина, гр. О.В. Браницька, Н.В. Шепелева, кн. Т.В. Юсупова*);
- Самойловими (2 долі: *гр. О.М. Самойлов, К.М. Давидова*);
- *М.Висоцьким з Д. Лопухіною* (2 долі).

Князь Г.О. Потьомкін і його вищезгадані родичі були представниками першої хвилі російських дворян-землевласників на правобережній Черкащині (єдиний виняток – короткотермінове володіння «маєтності Сміла» фельдмаршалом Б. Шереметєвим у 1711 р. [2]). Загалом з кінця XVIII ст. і до 1917 р. російських власників на цій території нараховувалося декілька сотень. Серед них були князі Воронцови, Лопухіни, Балашови, К.П. Багратіон, графи Бутурліни, Раєвські, Бороздіни та ін.

Існує потреба деталізувати деякі аспекти розподілу. Кожне «коліно», або «дом (фамілія)», відповідно до миролюбної угоди 1795 р. між спадкоємцями *Смілянського графства* Григорія Потьомкіна отримало наступні території (ключі):

1. Смілянський – Катерині Давидовій та графу Олександрі Самойлову.
2. Городиський – Василю Енгельгардту, графині Олександрі Браницькій, Надії Шепелєвій, княгині Тетяні Юсуповій, княгині Варварі Голіциній та графині Катерині Савронській.
3. Златопільський – Миколі Висоцькому і Дарині Лопухиній.

Такий договір між спадкоємцями став позитивним закінченням конфлікту, який виник з причин незадоволення Енгельгардтами вищезгаданим рішенням Брацлавського повітового суду, який відбувся за відсутності нащадків подружжя Василя та Марфи Енгельгардтів. Це, вірогідно, викликало обурення з боку нащадків останніх і було сприйнято як неповагу. Така думка має право на існування, оскільки нащадки Г.О. Потьомкіна-Таврійського належали до вищої дворянської аристократії і будь-яке неврахування їхніх інтересів, очевидно, могло сприйматися як образа. У подальшому ж розподіл рухомого й нерухомого майна мав здійснюватися окремо в середині кожного «коліна».

Порівняльний аналіз запродажного акту від 2 січня 1787 р. засвідчив цікавий момент: окрім зазначених в акті населених пунктів, спадкоємці отримали доволі значний додаток. Отже, князь Г.О. Потьомкін, придбавши «Смелянское имение» князя Ф.К. Любомирського, продовжував скуповувати навколишні села та містечка, у такий спосіб розширюючи своє володіння і тим самим укріплюючи можливий плацдарм для будь-яких непорозумінь з Річчю Посполитою. Окрім того, корабельний ліс та провіант з указаних володінь використовувалися на розбудову Півдня Російської імперії та на військові потреби в конфліктах з Оттоманською Портою.

Водночас, деякі населені пункти зникають з карти взагалі. Вірогідно, їх було об'єднано з більшими найближчими селами (містечками). До них належать Нові Кумейки, хутір Синявського, Андриківка, містечко Гуляйполе, Скопобіївка, хутір Іскрине, Тарасівка, хутір Півнева.

Протягом незначного періоду «Смілянське графство», зберігаючи своєрідну конгломеративну єдність на родинному рівні, дещо збільшилося територіально. Так 20 грудня 1798 р. граф О.М. Самойлов придбав у дворянина Бутовича хутір Радчин, К.М. Давидова купила у князя Яблоновського села Грушківку та Косарі [3]. Проте назвати таке явище тенденційним не можна, оскільки це були фактично чи не єдині приклади.

Типовим явищем став перехід сіл, містечок, хуторів разом із залежним населенням до інших власників, кровно непов'язаних з нащадками світлішого князя, і які, в основному, склали місцеву еліту, обіймаючи посади в різних органах влади – суддів, підсудків, повітових маршалків та хорунжих тощо.

Зокрема, граф О.М. Самойлов продав двадцять населених пунктів. Крім того, за свого життя від виділив у власність дочки Олени містечко Жаботин. Автором виявлено два відповідних кріпосних акти: 29 березня 1808 р. та 25 листопада 1810 р. [4] За першим документом с. Жаботин з 886 р.д. переходило до старшої доньки «...доколе...графиня Елена не вступит в супружество с родственное воле моей» чи «...ежели бы она дочь моя графиня Елена при жизни моей в замужество не вышла в таковом случае по смерти моей должна сие селение Жаботин перейти тот час в точное и потомственное ее дочери моей владение...». До цього часу «...я граф оставляю сие селение Жаботин со всеми с него доходами в моем владении как по сие время состояло и обязуюся платить все казенные долги и повинности следуемые с того селения Жаботина из тех доходов А потому она дочь моя графиня Елена сего селения ни продать ни заложить и ни в какие крепости укрепить никому без дозволения моего не может». До того ж граф О.М. Самойлов «...не должен того селения Жаботина никому ни продать ни заложить и ни в какие крепости укрепить» [5]. У другому акті наголошувалося, що виділення с. Жаботин гр. О.М. Самойлов здійснює «...желая старшей моей дочери графине

.....  
*Елене учинить при жизни мой приличное и соразмерное состояние моему награждению»* [6].  
Причини його появи роз'яснювалися у самому документі: *«...хотя сие селение Жаботин и должно числится в пред за нею дочерью моею, но как я сам ныне имея намерение в том селе сделать разные хозяйственные заведения, то предоставляя себе право под залог оною как у частных людей, так и в казенных местах занимать деньги»* [7]. Змінилися і умови набуття графинею О. Самойловою прав власності на с. Жаботин: *«...оное селение Жаботин может она дочь моя получить в собственное ее владение и распоряжение тогда токмо, когда я то учинить заблоразсужу или после моей кончины»* [8]. За обома кріпосними актами О. Самойлова відмовлялася від претензій на інші помістя батька після його смерті.

Однак с. Жаботин перейшло у її володіння лише через 14 років. 9 липня 1824 р. Санкт-Петербурзька палата цивільного суду 2-го департаменту затвердила прохання нащадків О.М. Самойлова щодо виділу О.М. Захаржевській, уродженій Самойловій, вже не село, а містечко Жаботин відповідно до рядного запису [9].

Продавала маєтки і сестра графа О.М. Самойлова К.М. Давидова, однак не в такій значній кількості. Очевидно, всі зміни у володінні підлягали єдиній меті: забезпечити якомога доцільніші виділи дітям. Зокрема, дочці Софії, при одруженні з Андрієм Михайловичем Бороздіним, відокремлено сс. Тенетинка, Ярове, Копійчине, Телепине, Лебедівка, Плякове, Радиванівка. Згодом їй відійшло і с. Пастирське.

На 12 січня 1812 р. у власності С.Л. Бороздіної залишилося с. Телепине, Радиванівка, Пастирське та придбане від брата Петра Давидова с. Уляніне. Зазначимо, що цього ж числа між Софією та Андрієм Бороздіними було укладено договір, за яким указані маєтності *«по дружескому согласию и родительскому подвигу о благосостоянии детей наших»* віддали в попечіння та управління К.М. Давидовій і її синові генералу від кавалерії М.М. Раєвському.

Однак К.М. Давидова, de-jure передавши право власності на маєтності дітям, de-facto продовжувала ними розпоряджатися і жодна транзакція не могла відбутися без її відома. Лише у 1810-х рр. вона поступово почала послаблювати контроль над власністю дітей і передавати виділені раніше помістя нащадкам. Про це засвідчують продажі, здійснені П.Л. Давидовим С.Л. Бороздіній на с. Уляніне (15 лютого 1818 р.) та О.Л. Давидовим І.Ф. Красовському на села Красноселиця, Ставидла та Хайнівку (24 січня 1812 р.), колишньому підсудку Звенигородського повітового суду М.А. Кольнарському та П.О. Незваєвському на с. Бондурівку (27 грудня 1810 р.) [10].

Очевидно, такі зміни пов'язувалися іншим чинником. На кінець 1810-х рр. стан здоров'я К.М. Давидової не відзначався стабільністю. Так 4 лютого 1819 р. вона подала прохання щодо звільнення її від управління помістями дочки Софії через погіршення здоров'я, а вже у травні 1819 р. просила повернути ті ж маєтності в управління у зв'язку з покращенням самопочуття [11]. Все це в комплексі призводить до того, що К.М. Давидова відмовляється від патерналістської політики і передає помістя дітям. При цьому вона не змогла повністю відійти у тінь і разом з сином В.Л. Давидовим брала активну участь в управлінні його часткою.

В іншому руслі відбувалося формування на терені *Смілянського графства* доволі потужної маєтності Раєвських, які також були кровноспоріднені з «домом» Самойлових. Так її фундатор – Микола Миколайович Раєвський – син від першого шлюбу К.М. Давидової та племінник гр. О.М. Самойлова. Саме останній продав М.М. Раєвському 31 серпня 1806 р. с. Сунки з 575 рев'язькими душами та 3750 дес. за 57 500 асигнацій [12]. Порівняльний аналіз цін на проданні О.М. Самойловим маєтності терену смілянської власності Г.О. Потьомкіна засвідчує цікавий факт: вартість помість, що перейшли до племінника М.М. Раєвського була у кілька разів нижчою, ніж за якою продавалася решті дворян (за співвідношенням кількості селян, площі землі та сплачених коштів). Це дає змогу стверджувати, що родинні зв'язки відігравали чи не першу роль у ціноутворюючій політиці на купівлю-продаж помість. Підтвердженням такої думки є також продаж 1 лютого 1805 р. с. Бузуківця все тому ж М.М. Раєвському та 5 лютого 1805 р. гр. О.М. Самойловим с.с. Чубівки та Солопівки племінниці С.Л. Бороздіній, уродженій Давидовій [13]. Водночас, 30 вересня 1814 р. дружина М.М. Раєвського Софія Олексіївна Раєвська придбала у О.М. Самойлова с. Залевки (1969 ½ дес.) за 106 050 асигнацій [14]. Це дає можливість говорити про те, що родинний чинник впливав на ціну купівлі-продажу помість у випадку безпосередньої кровної спорідненості.

Аналіз купівлі-продажу маєтностей генерал-майора М.П. Висоцького і Д.М. Лопухіна засвідчив, що помістя переходили до дворян, не пов'язаних родинними стосунками з

нащадками Г.О. Потьомкіна (виняток становлять виділи К.М. Давидової своїм дітям та О.М. Самойлова дочці Олені).

В іншому руслі трансформувалася частка Енгельгардтів: транзакції відбувалися, в основному, в середині «дому». Так 14 січня 1798 р. Н.В. Шепелева віддала В.В. Енгельгардту під заставу частину спадку – села Шелепухи (243 р.д.), Кумейки (188 р.д.), Михайлівку (157 р.д.), Березняки (125 р.д.), Плеваки (82 р.д.), Гуту Станіславову (38 р.д.), Петрики (133 р.д.). За це він зобов'язувався сплатити долю боргу Г.О. Потьомкіна, який припадав на Н.В. Шепелеву – 85 000 руб. У разі смерті останньої ця маєтність назавжди залишалася у В.В. Енгельгардта без поділу з рештою спадкоємців [15]. Очевидно, такий проект був покликаний зберегти маєтність у середині роду та врятувати від можливого розорення.

Підтвердженням цього є і той факт, що 20 червня 1803 р. В.В. Енгельгардт придбав у Н.В. Шепелевої решту її частки спадку, а саме Кирилівку, Пединівку, Журавку, Сегединці, Моринці, Майданівку, Будище, а згодом – ще й Верещаки та хутір шляхтича Кобельського в містечку Вільшані [16]. У такий спосіб він фактично стає власником двох-шостих частин маєтностей, які припадали на «коліно» Енгельгардтів.

Опрацьований матеріал дозволяє стверджувати, що, на відміну від брата В.В. Енгельгардта та сестер – графинь К.В. Літта, О.В. Браницької, які направляли свою діяльність не лише на збереження, а й укрупнення своїх маєтностей на терені Смілянського графства, – княгиня В.В. Голіцина доволі індивідуально ставилася до своєї частки спадку, отриманої від Г.О. Потьомкіна. На це вказує один з пунктів доручення, засвідченого 7 січня 1809 р. в Московській цивільній палаті, на управління Козачанським ключем підполковнику Федору Андрійовичу Рилєєву. У ній відзначалося, що він має право або здавати помістя в оренду, або продавати його частинами [17].

Можливо, подібне ставлення до своєї частки спадку Смілянського графства було і у княгині Т.В. Юсупової. Вона 15 грудня 1808 р. уклала з графом Северином Львовичем Потоцьким контракт на продаж с.с. В'язівка, Орлівця, Буди-Орлівецької, Ксаверівки, Калинівки та Теклиного [18]. Решта населених пунктів – села Воробіївка, Бабичі, Буда-Воробіївська, слободи Лука, Миронівка і Гута Межиріцька – опинилися у власності графа К.В. Літта. Відомо, що 13 лютого 1811 р. між сестрами підписано контракт купівлі-продажу на села Бабичі та Попівку [19]. Це нашоєму на думку, що й інші населені пункти перейшли безпосередньо від княгині Т.В. Юсупової до графа К.В. Літта внаслідок подібних транзакцій.

Подальші видозміни спадку «дому» Енгельгардтів пов'язуються з наступними подіями. У 1816 р. помирає княгиня В.В. Голіцина і вже 31 січня того ж року, відповідно до її заповіту від 13 квітня 1815 р., *«предоставляющего оставшееся по ней княгине Голицыной имение в моем (графині О.В. Браницької – Автор) распоряжение с тем чтобы на уплату долгов продать оное»* продано хорунжому колишніх польських військ Антону Яковичу Савецькому і його дружині Мар'ї Миколаївні с. Товсту з 534 руб. за 213 600 руб. [20]. Решта Козачанського ключа була розподілена наступним чином між синами В.В. Голіциної: села Козацьке, Княжа, Чичиркозівка та Павлівка – князю Сергію Сеогійовичу, а с. Топильна – князю Олександрю Сергійовичу [21].

1828 р. помирає В.В. Енгельгардт. Ця смерть мала наступні наслідки. З одного боку, маєтності, які він орендував у сестри Н.В. Шепелевої, поверталися у власність останньої. З іншого, за духівницею В.В. Енгельгардта від 22 лютого 1804 р. його володіння мали бути розділені у такий спосіб: родове залишається всередині роду Енгельгардтів, а придбане переходить у власність усиновлених ним Андрію, Василю, Павлу, Олександрі та Катерині [22]. Отже, у власність останніх перейшли помістя, які В.В. Енгельгардт придбав у Н.В. Шепелевої, а саме: сс. Кирилівка, Пединівка, Сегединці, Журавку, Моринці, Будища, Майданівку та хутір Кобельського у містечку Вільшаній. Варто згадати, що за виділом сестер Олександри та Катерини Енгельгардтів та за роздільним актом між братами від 29 жовтня 1828 р. вищеперераховані маєтності перейшли до П.В. Енгельгардта [23].

Смілянська частка В.В. Енгельгардта, яка вважалася складовою всіх родових маєтностей, була поділена на п'ять рівних частин між сестрами – графинею О.В. Браницькою, Н.В. Шепелевою, княгині Т.В. Юсуповою та нащадками графа К.В. Літта й княгині В.В. Голіциної 21 січня 1830 р.

Достовірно відомо, що Н.В. Шепелева 21 січня 1830 р. здійснила дві купчі кріпості з сестрою – графинею О.В. Браницькою. За першою вона продала маєтності, які отримала за розділом смілянського спадку Г.О. Потьомкіна і здавала в оренду В.В. Енгельгардту, а саме так

званий Кумейський ключ: с.с. Кумейки, Михайлівку, Березняки, Шелепухи, слободи Гута Мошенська, Станіславка (Черкаський повіт) і с. Петрики (Звенигородський повіт) з 1 204 р.д. за 457 520 рублів [24]. За другим – села Воронівку, Вербівку та Зелену Діброву з 1 408 р.д., які отримала після розділу смілянських родових маєтностей В.В. Енгельгардта, за 535 040 асигнаціями [25]. Варто зазначити, що в подальшому між Н.В. Шепелевою, О.В. Браницькою, з одного боку, та П.В. Енгельгардом, з іншого, протягом кількох років велися суперечки за Кумейський ключ.

Позбулися своєї частки потьомкінського-енгельгардтівського спадку і нащадки В.В. Голіциної, які продали Є.К. Воронцовій, уродженій графині Браницькій, помістя «... *после кончины родного дяди моего действительного тайного советника и кавалера Василия Васильевича Енгельгардта, оставшемся имени, с части третьей Белозирской на дом наших князей Голицыных, доставшейся*». Зазначимо, що осередям цієї частки стали села Білозір'я, Байбузи та слобода Васиївка, до яких було прирізано землю з сусідніх Вільшанських і Тарасівських маєтностей.

Відомості про володіння княгині Т.В. Юсуповою в подальші роки часткою, отриманою по смерті брата В.В. Енгельгардта, відсутні. Це дозволяє припустити, що і вона врешті-решт «позбулася» своєї долі у такий же спосіб, як і Н.В. Шепелева та Голіцини.

Отже, можна окреслити наступні висновки. Смілянське графство, після розподілу між спадкоємцями князя Г.О. Потьомкіна, розділилося на три частини, що перебували у своєрідній єдності, продиктованій кровною спорідненістю. Однак на початку ХІХ ст. представники кожного «дому» почали самостійно, без втручання братів сестер, розпоряджатися своєю часткою спадку. Це зумовлювалося тим, що до цього часу було підписано низку «мирових угод», роздільних актів etc, які затвердили остаточний розподіл маєтностей безпосередньо між представниками «домів». Розпочався активний процес трансформації володінь. Передусім для нього став характерний перехід маєтностей до нових власників. Серед них можна виділити дві групи:

1. Місцева еліта. Це польські шляхтичі, які обіймали різні адміністративні посади або у тому повіті, в якому безпосередньо розташовувалося їх володіння, або ж у сусідніх. Зазвичай вони купували одне-два помістя.

2. Новоприйшле російське дворянство. В основному, воно обіймало вищі військові та адміністративні чини в Російській імперії. Вони купували по кілька населених пунктів, об'єднуючи їх у нові, доволі потужні помістя.

Отже, можна стверджувати, що абсентеїзм був притаманніший саме для другої групи. Це пояснюється тим, що її представники, зайняті державною службою, фізично не могли брати активну участь в управлінні помістями, а тому знаходили вірних повірених. Водночас, першопочатково саме завдяки їм відбувалася господарчо-економічна розбудова придбаних помість, оскільки вони мали значно більші ресурси, ніж репрезентанти місцевого дворянства.

Загалом у першій третині ХІХ ст. у власності спадкоємців Г.О. Потьомкіна залишилося близько 58% маєтностей колишнього Смілянського графства. Водночас, тенденція збереження володінь не була характерною для всіх племінників та племінниць Г.О. Потьомкіна. Наприклад, граф О.М. Самойлов «позбувся» близько 68% спадку, а В.В. Енгельгардт, графиня О.В. Браницька та К.В. Літта скуповували володіння у сестер.

Таке співвідношення говорить про те, що у трансформаційних процесах домінуючу роль відігравав не лише економічний чинник, а й суб'єктивне ставлення до маєтності. Підтвердженням того є й той факт, що спадкоємці Г.О. Потьомкіна були представниками найелітарнішої верхівки дворянства Російської імперії. На цьому тлі доволі сумнівно виглядало намагання вирішити свої боргові питання шляхом продажу помість. Крім того, інформації про наявність критичної економічної ситуації у маєтностях немає (за винятком Кам'янської маєтності В.Л. Давидова).

Мотивацією до нарощування володінь слугувало намагання не лише залишити нащадкам значні статки, а й забезпечити їх достойний розділ. Так В.В. Енгельгардт усиновив п'ятьох дітей. За тогочасним російським законодавством, вони не мали права на родові помістя. Отже, він і придбав майже всю частку Н.В. Шепелевої, щоб забезпечити їх майбутнє. Подібним чином, очевидно, діяли і графині О.В. Браницька та К.В. Літта.

Поряд із значними помістями тут існували також своєрідні «володіння у володінні», що виникли у результаті надання прав на користування та власність князями Любомирськими. Існування таких вкраплень фактично повністю залежало від вотчинного власника. Якщо

## Наукові записки

.....  
більшість прав були спочатку затверджені Г.О. Потьомкіним та пізніше деякими його спадкоємцями, то в майбутньому вони (володіння) створили цілий ряд прецедентів для конфліктів. Останні іноді затягувалися на роки і, в основному, вирішувалися не на користь вотчинників. Власники часто використовували наявність прав для конфліктів за межування з сусідніми поміщиками.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мариновський Ю., Удовик І. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787-1796/1797): ще одне трактування // Архіви України. – 2008. – № 5–6.
2. Судієнко М. Матеріали для отечественной истории. – Т. 2. – К., 1855.
3. На жаль, автором не виявлено оригінальних документів купівлі-продажу на с.с. Косарі та Грушківку. Тому не відомо, хто саме з кн. Яблоновських вчинив продаж. Див.: Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.832. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк. 30 зв.; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 486. – Оп.4. – Спр. 23.
4. Після смерті гр. О.М. Самойлова над його власністю було запроваджено опіку, яку зняли лише у 1824 р. Спадкоємцями всього майна стали вдова Катерина Сергіївна Самойлова, уроджена кн. Трубецька, син гр. Микола Самойлов, дочки гр. Софія Бобринська та гр. Олена Захаржевська. Цікаво, що у самому проханні згадуються рядна від 10 травні 1810 р., за якою гр. О.О. Самойлова отримувала від батька с. Жаботин, Черкаського повіту, Київської губернії та с. Іванівське, Карачевського повіту, Орловської губернії. Див.: ДАЧО. – Ф.832. – Оп.2. – Спр.3.
5. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 484. – Оп.3. – Спр. 71.
6. Там само. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр.2182.
7. ДАЧО. – Ф.844. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 262зв.-265, 359зв-361зв, 376зв-378зв; ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.16.
8. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.5.
9. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
10. ДАЧО. – Ф.844. – Оп.2. – Спр.2.
11. Очевидно, мова йде про продаж 16 січня 1817 р. дворянином Адамом Кобельським, за довіреністю від батька Осипа Адамовича Кобельського, нерухомої власності біля урочища Кудріна, «входящей часть земли в имение графа Браницкого» 3 дес. 2010 саж. та «состоящее Киевской губернии Звенигородского повета внутри имения Его ж Высокопревосходительства Енгельгарда в местечке Ольшаной, около оного и хутор называемом Кудрино, а именно в местече Ольшаной жилой двор со всем строением, так же и в хуторе Кудрином, дом со всем строением, огородами, огорожами оных садами и ставами». (ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
12. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр.1497.
13. ДАЧО. – Ф.844. – Оп.2. – Спр.9.
14. Там само. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
15. Там само. – Ф.486. – Оп.1. – Спр. 1952.
16. Там само. – Ф. 484. – Оп.5. – Спр.44.
17. Там само. – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 114.
18. Там само. – Ф. 844. – Оп.2. – Спр. 44. – Арк. 83–84в.; ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 225.
19. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 225.

### **Удовик И.А. СУДЬБА СМІЛЯНСКОГО ПОМЕСТЬЯ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЁМКИНА-ТАВРИЧЕСКОГО (1791 ГГ. – І ПОЛ. ХІХ В.)**

*В статье отслеживается судьба «Смелянского поместья» князя Г.О. Потёмкина. Доказано что для русских дворян – владельцев наделов «Смелянского графства» было характерным управление поместьями посредством управителей (абсентеизм). Во время их управления экономическое развитие которых достигло своего апогея*

*Ключевые слова: поместье, Г.Потёмкин, Смелянское графство, абсентеизм*

### **Udovuk I.A. THE DESTINY OF SMELYANSKAYA FARMSTEAD OF DUKE G.O. POTEKIN - TAVRIASKIA (1791 – I PART OF XIX CENTURY)**

*The article examines the fate of « Smelyanskaya County» Prince G.O. Potemkin. Proved that for Russian nobility - the owners of plots « Smelyanskaya County» was characterized by managers of estates (absenteeism). According to their management has been an economic development estates.*

*Key words: property, G.O. Potemkin, Smelyanskaya County, absenteeism.*

**ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ**

*У статті розглянуто основні меценатські кроки графині О. В. Браницької щодо церковноприходської освіти. На основі аналізу існуючих джерел автор простежує еволюцію меценатства аристократки та її внесок у поширення масової початкової освіти у XIX ст.*

*Ключові слова:* Церковнопарафіяльна школа, державна школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Графиня О. В. Браницька була однією з найбільших землевласниць Російської імперії першої половини XIX ст. Її маєтки були розташовані на Київщині (Білоцерківщина, Богуславщина, Рокитнянщина, київське Полісся), Черкащині, Поділлі (містечко Зіньківці з прилеглими селами), Волині (Шацьк, Любомль з найближчими селами) тощо. Усього графині належало 229 населених пунктів Правобережної України. Аристократка, маючи потужні матеріальні можливості, вписала кілька надзвичайно яскравих сторінок в історію меценатства на українських землях. Відомо, що на її кошти споруджено понад два десятки православних церков, частина з яких збереглися і донині. Не менш вагомим було і меценатство графині щодо церковнопарафіяльних шкіл, яке стало органічною частиною церковної доброчинності.

Поряд з цим, вивчаючи історію теоретичної педагогіки, науковці не завжди приділяють достатньо уваги історії шкільної практики – зокрема, історичному розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Дана частина історії освіти є найменш дослідженою. Якщо ж врахувати, що на Київщині, Поділлі та Волині церковнопарафіяльні школи становили абсолютну більшість початкових навчальних закладів, то актуальність висвітлення такої проблематики є очевидною.

Метою нашого дослідження є окреслення масштабів одного з найпомітніших меценатських кроків щодо церковнопарафіяльного шкільництва Правобережної України, який було здійснено графинею Олександрою Василівною Браницькою. Серед завдань дослідження слід назвати висвітлення неопублікованих донині історичних документів щодо шкільного меценатства графині О. В. Браницької, вивчення різних аспектів графського меценатства та його наслідків для розвитку церковно-шкільної справи Київської митрополії XIX ст.

Підприємницька та меценатська діяльність графської родини Браницьких охоплювала не лише Україну, але й такі далекі один від одної краї, як США і Китай, Бразилію й Гонконг, Уссурійський край і Єгипет, Росію й Алжир, Туреччину і Францію, Індію й Англію, Туніс і Румунію, Польщу та Перу. Відповідно, ім'я графів Браницьких є досить відомим не лише професійним історикам. Водночас у вітчизняній історіографії ще й досі не існує гідного монографічного дослідження щодо життя та діяльності цієї аристократичної родини. Книга Є. А. Чернецького «Браницькі герба Корчак» є звичайною компіляцією мемуарів і рівно наполовину складається зі спогадів Анни Вольської, прізвище якої не згадано на обкладинці [1]. Крім того, в даній книзі практично відсутня архівна джерельна база, хоча в архівосховищах України та Росії зберігаються десятки тисяч документів, що висвітлюють життя та діяльність графів Браницьких. Меценатству графської родини Є. Чернецький приділив мінімум уваги.

В одному з наших монографічних досліджень, присвяченому розвитку історії шкільної справи на Київщині XIX - початку XX ст. ми торкаємося названої проблематики, але не акцентуємо на ній уваги, оскільки монографія не мала завдання детального висвітлення шкільного меценатства [2]. Неординарність та масштабність даного прикладу шкільного меценатства потребує окремого дослідження.

Освітнянське меценатство графині Олександрі Василівні Браницької розпочалося не з українських земель, де в першій половині XIX ст. було обмаль навчальних закладів, а з Санкт-Петербурга. Життя графині було тісно пов'язане з «Північною Пальмірою», адже О. Браницька (в дівочтві – Енгельгардт) довгий час була улюбленою фрейліною російської імператриці Єкатерини II і мешкала то в Зимовому, то в Таврійському палаці столиці Росії. Після смерті Єкатерини II графиня змушена була виїхати до столиці своїх українських маєтностей – Білої Церкви. Але при цьому аристократка ніколи не забувала про молодість, проведену в столиці. Як свідчить одна з російських дослідниць, «в 1821 г. А. В. Браницкая передала імператрице